

תפקידה של המערכה הנוספת ביום הכיפורים

א. מבוא

ב. שיטת התוספתא והירושלמי – לקיחת גחלים לצורך הקטורת שלפני ולפנים

ג. שיטת הרמב"ם – להדר המזבח ולעטרו

ד. מקורותיו של הרמב"ם

ה. סיכום

א. מבוא

המערכות היו ערמות של עצים שהיו סדורות על גבי המזבח, ובהן הבעירו אש לצרכים שונים.¹ המשנה ביומא הביאה מחלוקת תנאים בשאלה כמה מערכות היו על גבי המזבח:

בכל יום היו שם ארבע מערכות והיום [=ביום הכיפורים] חמש, דברי רבי מאיר.

רבי יוסי אומר: בכל יום שלש, והיום ארבע.

רבי יהודה אומר: בכל יום שתיים והיום שלש. (משנה, יומא ד, ו)

בגמרא מובאת ברייתא² שדנה בתפקידה של כל מערכה לפי הדעות השונות:

תנו רבנן: בכל יום היו שתיים מערכות והיום שלש. אחת מערכה גדולה,³ ואחת

מערכה שניה של קטורת, ואחת שמוסיפין בו ביום, דברי רבי יהודה.

רבי יוסי אומר: בכל יום שלש והיום ארבע, אחת של מערכה גדולה, ואחת מערכה

שניה של קטורת, ואחת של קיום האש,⁴ ואחת שמוסיפין בו ביום.

רבי מאיר אומר: בכל יום ארבע והיום חמש: אחת של מערכה גדולה, ואחת של

מערכה שניה של קטורת, ואחת של קיום האש, ואחת לאיברים ופדרים שלא נתעכלו

מבערב, ואחת שמוסיפין בו ביום. (יומא מה ע"א)

1. ראה פירוש המשניות לרמב"ם, יומא ד, ו.

2. מקורה בתורת כהנים (צו פרשתא א פ"ב אות יא).

3. כלומר המערכה שעליה היו מקטירים את אברי הקרבנות.

4. בשאלה מה הכוונה למערכת קיום האש נחלקו ראשונים. רש"י (שם ד"ה של קיום) וראשונים נוספים

(רבנו אליקים שם, ריטב"א שם, ראב"ד לתמיד ל ע"א, מיוחס לר"ש משאנץ לתו"כ שם ועוד) פירשו

שמטרתה הייתה להוות גיבוי למערכה הגדולה, כך שאם לא תהיה מספיק אש על המערכה הגדולה,

יוסיפו לה גחלים ממערכת קיום האש. לעומתם, הרמב"ם (תמידין ומוספין ב, ד) וראשונים נוספים

(החינוך [מצווה קלב], ברטנורא ועוד) פירשו שהיה צורך במערכה מיוחדת שתהיה עליה אש תמידית

ללא שימוש נוסף.

למרות שכל תפקידי המערכות שהיו בכל יום מפורטים בברייתא, תפקידה של המערכה הנוספת שהזכירו ביום הכיפורים לא מוזכר. במאמר זה נדון במחלוקת הראשונים מה היה תפקידה של מערכה זו, ובעיקר במקור לשיטת הרמב"ם המיוחדת בעניין.

ב. שיטת התוספתא והירושלמי – לקיחת גחלים לצורך הקטורת שלפני ולפנים

רש"י, על הברייתא לעיל (שם ד"ה שמוסיפין), ביאר שמטרתה של המערכה הנוספת של יום הכיפורים הייתה: "ליטול ממנה גחלים לקטורת של לפני ולפנים". כלומר, ביום הכיפורים היה הכה"ג מקטיר בקודש-הקודשים קטורת נוספת מלבד הקטורת המוקטרת על מזבח הזהב בכל יום, ומערכה זו שימשה לנטילת גחלים עבורה.

כשיטת רש"י פירשו רובם המוחלט של הראשונים, ביניהם רבנו אליקים והמאירי (יומא שם), תוספות ותוספות הרא"ש (שם ב), ר"י מלוניל והברטנורא (על המשנה שם), רבנו הלל והמיוחס לר"ש משאנץ (על התורת-כהנים שם), תלמיד הרשב"א (בסדר עבודת יום הכיפורים).

מקורה של שיטה זו מופיע כבר בתוספתא:

בכל יום היו שתי מערכות שם והיום שלש, אחת למערכה גדולה ואחת למערכה שנייה ואחת שמוסיפין לקטרת של לפני ולפנים. (תוספתא יומא [ליברמן] ב, יא)

כך מוכח גם מדברי הירושלמי ביומא (פ"ד ה"ו), שהביא מקור למערכה הנוספת של יום הכיפורים מהכתוב (ויקרא טז, יב): "ולקח מלא המחטה גחלי אש מעל המזבח" העוסק בלקיחת הגחלים לצורך הקטורת שלפני-ולפנים.⁵

ג. שיטת הרמב"ם – להדר המזבח ולעטרו

לעומת שיטת הראשונים הנ"ל, שהיא לכאורה השיטה הברורה שמצאנו אותה בפירושו בדברי חז"ל, כתב הרמב"ם נימוק אחר לשאלה מהו הצורך במערכה הנוספת:

בכל יום ויום היו על המזבח שלש מערכות של אש והיום היו שם ארבע, מוסיפין מערכה כדי להדר המזבח ולעטרו.⁶

5. ראה בקרבן העדה ובפני משה על הירושלמי שם, שנחלקו ביניהם כיצד הדברים נלמדים מהכתוב לדעת הירושלמי, אולם בכל אופן לפירוש שניהם הירושלמי הסביר מדוע אי אפשר לקחת גחלים לאותה קטורת מאחת המערכות האחרות שהיו קיימות בכל יום, ולכן יש צורך במערכה בפני עצמה.
6. כך גם כתב הרמב"ם בפירושו המשנה (יומא ד, ו): "וכולם מודים שבכל אופן מוסיפין מערכה ביום צום כפור הדור ויופי לאש".

תפקידה של המערכה הנוספת ביום הכיפורים

המשמעות הפשוטה של דברי הרמב"ם היא שלמערכה הנוספת לא היה כל שימוש, אלא לנוי ויופי בלבד.

לכאורה דברי הרמב"ם תמוהים, שכן הם מנוגדים לדברים המפורשים בתוספתא, וכך תמה גם ה'שיח יצחק' (יומא מה ע"א). ואכן, לחומר הקושייה מצאנו שחלק מהאחרונים תפסו שאין הרמב"ם חולק על ההלכה שמהמערכה הנוספת לקחו גחלים לקטורת שלפני ולפנים, אלא נתן טעם מדוע הוצרכו לשם כך למערכה נוספת, וכך כתב ב'מעשה רוקח' (על הרמב"ם שם):

מצאתי בהגהות כתב יד להרמ"ע מפאנו, וזה לשונו: ורש"י פירש כדי ליטול ממנה עלין לקטורת שלפני ולפנים, והכי איתא בתוספתא דיומא פ"ב וכתבנוה בסדר עבודה שלנו בס"ד, ואפשר דהא והא איתא ע"כ.

כך גם משמע ב'חסידי דוד' (על התוספתא שם), שהבין שהרמב"ם נתן טעם להוספת המערכה ולא נתכוון לתפקידה של המערכה. אמנם הגמרא עצמה ביומא (מה ע"ב) דרשה את התוספת מהפסוקים, כפי שהיא דרשה את שאר המערכות מהפסוקים, אולם ה'חסידי דוד' הסביר שדרשה מיוחדת זו (שהיא שונה במהותה מהדרשות של שאר המערכות) אינה אלא אסמכתא, ולכן הוצרך הרמב"ם לתת טעם. ממילא, נתינת הטעם אינה סותרת את תפקידה של המערכה הנוספת, והוא לקיחת גחלים לקטורת הנוספת שהייתה ביום הכיפורים. אמנם בירושלמי הלימוד למערכה הנוספת הוא נתינת טעם מדוע אי אפשר היה להסתפק במערכות הרגילות ללקיחת הגחלים לקטורת הנוספת, אולם הבבלי למד באופן אחר, ויש לומר שהרמב"ם הלך בעקבות הבבלי ולא בעקבות הירושלמי, ולכן נאלץ לתת טעם משלו.

גם מ'ערוך השולחן העתיד' (קדשים ג סימן קנט סכ"ב) עולה, ש"כדי להדר המזבח ולעטרו", הוא נתינת טעם לתוספת, ואילו לקיחת הגחלים לקטורת הנוספות היא השימוש שעשו בפועל במערכה זו, ואין הרמב"ם חולק על שאר הראשונים.

אמנם, המשמעות הפשוטה של דברי הרמב"ם היא שלא היה למערכה זו כל תפקיד מעבר להידור המזבח, ולדבריו יש לומר שאת הגחלים לקטורת שלפני ולפנים לקחו מהמערכה השניה, וכפי שלקחו ממנה את הגחלים לקטורת הרגילה של כל יום שהקטירו על מזבח הזהב.

כך כתבו בדעת הרמב"ם בעל ה'פרי חדש' ב'מים חיים' על הרמב"ם (שם) והמהר"י עייאש בחיבורו 'זאת ליהודה' על סדר העבודה.

ובאמת, הדברים מפורשים בפירוש המשנה לרמב"ם (ד, ו), שכן על המערכה השנייה הוא כתב: "ושניה לוקחין ממנה אש במחתה לקטורת כמו שביארנו". והביאור היחיד שאותו הוא ביאר קודם לכן בלקיחת האש במחתה לקטורת היה במשנה ד, שם ההתייחסות הייתה

לכל ההקטרות של יום הכיפורים, כולל ההקטרה שלפני-ולפנים.⁷ ונשאלת השאלה, מהו מקורו של הרמב"ם לפיו המערכה הנוספת לא נועדה ללקיחת הקטורת שלפני-ולפנים, אלא לנוי בלבד, ומדוע הוא חלק על התוספתא והירושלמי בעניין זה?

ד. מקורותיו של הרמב"ם

אכן, יש מקום לומר שמתוך העובדה שהתוספתא נקטה בפירוש את מטרתה של המערכה הנוספת, ואילו בתורת-כהנים ובברייתא שהובאה בגמרא נכתבו תפקידי כל המערכות מלבד תפקידה של המערכה הנוספת של יום הכיפורים, שעליה רק נאמר: "ואחת שמוסיפים ליום הכיפורים", משתמע שמטרת המערכה הנוספת היא עצם ההוספה בלבד, ולא מעבר לכך. אם אכן הדבר נכון, הרי שהמילים "ואחת שמוסיפים" אינן עוסקות רק בידיעה שמוסיפים מערכה, אלא גם בתפקידה, וכפי שלגבי כל המערכות ניתן פירוט של תפקידן.

אמנם בירושלמי מפורש אחרת, אולם הירושלמי עצמו הביא לכל המערכות כתובים אחרים מאלו שהובאו בגמרא שלנו.⁸ ואם כן יש לומר שיש לנו כבר שתי שיטות עיקריות בחז"ל, המסבירות את מחלוקת התנאים במספר המערכות ותפקידן: האחת היא שיטת התוספתא והירושלמי, והשנייה היא שיטת התורת-כהנים והבבלי. המחלוקת קיימות הן בלימודים השונים והן בהבנת תפקיד המערכה הנוספת של יום הכיפורים.

אמנם קשה מדיוק בסתימת הדברים להביא ראיה, שכך היא שיטת הבבלי, ושהרמב"ם הלך בעקבותיה, אך דומה שעיון בכתבי היד של הבבלי יכול לתת לנו מקור מפורש יותר לשיטת הרמב"ם.

הגמרא ביומא (לג ע"א) דנה בשאלה מהיכן יודעים שסידור המערכה הגדולה קודם לסידור המערכה של הקטורת. ההוה אמינא של הגמרא שסידור מערכת הקטורת יקדם הוא: "שכן מכניסים ממנה לפני", והיינו שהיא קדושה יותר, וכפי שכתב רש"י (שם ד"ה כפרתה): "חוץ מן הקטורת לפנים להיכל".⁹ אמנם בריטב"א שם מופיעה הגרסא: "שכן מכניסים ממנה לפני ולפנים". ברבנו אליקים (שם) נכתב במפורש מה הכוונה ב"לפני ולפנים": "מערכה שניה עדיפא, שהיו מכניסים ממנה לפני ולפנים ביום הכיפורים לצורך

7. ראה גם שערי היכל יומא (מערכה קד) שהביאו ראיה זו.

8. מקור רוב הלימודים שבגמרא שלנו נמצא בתורת-כהנים (שם אות ז ואות ט). לעומת זאת, הלימודים של הירושלמי הם אחרים.

9. כך היא הגירסא לפנינו, וכך היא גירסת דפוס ונציה ר"פ (הדפוס הראשון על כל הש"ס) ועוד דפוסים ישנים, כגון בזל של"ח, וכך היא הגירסא בכת"י אוקספורד 366 (כת"י ספרדי מהמאה ה-14-15, מספרו במכון לתצלומי כת"י: F18347) ובקטע גניזה מאוסף פירקוביץ (סנט פטרבורג 293, מספרו במכון לתצלומי כתבי יד: F64907).

תפקידה של המערכה הנוספת ביום הכיפורים

הקטורת¹⁰. אם כן, לגרסא זו בגמרא מפורש שגם את הגחלים לצורך הקטורת שלפני ולפנים הכניסו מהמערכה השנייה של הקטורת ולא מהמערכה המיוחדת של יום הכיפורים.

בדיקה בכתבי היד של התלמוד הבבלי למסכת יומא מגלה שאכן הגרסא השלטת ברוב כתבי היד, בניגוד לגרסת הדפוסים, היא: "שכן מכניסים ממנה לפני לפני". כך הוא בכתב יד מינכן המפורסם של כל התלמוד הבבלי, וכך הוא ברוב כתבי היד האחרים הידועים למסכת יומא: מינכן 11,6¹¹, הספריה הבריטית 12,400¹², ניו יורק בהמ"ל 13,1623¹³, ניו יורק בהמ"ל 14,218¹⁴, סנט פטרבורג 15.293/1¹⁵.

ראיה נוספת לכאורה לכך ששיטת התלמוד הבבלי היא שאת הגחלים למערכה הנוספת של יום הכיפורים היו לוקחים מהמערכה השנייה, מצויה במסכת זבחים (נח ע"ב). הגמרא חישבה את מיקומו המדויק של המזבח החיצון, על פי המשנה בתמיד שדנה במיקום המערכה השנייה:

בררו משם עצי תאנה יפים לסדר את המערכה שניה לקטורת, כנגד מערבית דרומית, משוך מן הקרן כלפי צפון ארבע אמות. (משנה, תמיד ב, ה)

הגמרא (זבחים שם) הסבירה, שבארבע אמות הדרומיות אי אפשר היה לעשות מערכה, שכן: "אמה יסוד ואמה סובב, ואמה מקום קרנות ואמה מקום רגלי הכהנים". לעומת זאת, מעבר לאמה החמישית, על פי החשבון של הגמרא שם לגבי מיקום המזבח לאותה שיטה, לא יהיה מקום המערכה מכון כנגד פתח ההיכל. את הצורך לכוון את מיקום המערכה השנייה של הקטורת כנגד פתח ההיכל, למדה הגמרא מהגחלים לקטורת שלפני ולפנים:

כל הניטל בחוץ [רש"י: מעל המזבח החיצון] לינתן לפני – אינו ניטל אלא בסמוך שאין לפני [רש"י: שאין מקום בכל מזבח החיצון סמוך ממנו]... מאי ניהו? אילימא גחלים של יום הכיפורים, בהדיא כתיב בהו: ולקח מלא המחתה גחלי אש וגר [רש"י: מלפני ה', דהיינו לצד פנים]! אלא... גחלים דכל יומא ויומא, דגמרן מגחלים של יום הכפורים.

10. אמנם ראה לעיל, שרבנו אליקים פירש במקום אחר שאת הגחלים לקטורת שלפני ולפנים לקחו מהמערכה הנוספת שהייתה ביום הכיפורים, וצ"ע.
11. כתב יד אשכנזי לחלק מסדר מועד מהמאה ה-12-13. מספרו במכון לתצלומי כת"י: F23104.
12. כתב יד אשכנזי לחלק מסדר מועד מהמאה ה-12-13. מספרו במכון לתצלומי כת"י: F4869.
13. כתב יד תימני למסכתות פסחים ויומא מהמאה ה-17. מספרו במכון לתצלומי כת"י: F40375.
14. כתב יד תימני לכמה מסכתות מהמשנה והתלמוד משנת ס"ח (1608). מספרו במכון לתצלומי כת"י: F33532.
15. לקט של קטעים מכתבי יד, ככל הנראה מהגניזה הקאהירית. זמין בקישור הבא:
http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentationid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCRIPTS000143638-1

והסביר רש"י (שם ד"ה והניטל):

הניטלין ממערכה שניה של קטורת לינתן על מזבח הפנימי, ואשמעינן... דניטלין מכנגד הפתח, דגמרי מגחלים של יום הכיפורים שקבע להן כנגד הפתח לנטילתן.¹⁶

ה'מקדש דוד' (קדשים סימן לב ס"ק ג) הקשה על דברי הגמרא הזו, כיצד ייתכן שיעשו גם את המערכה השנייה של הקטורת וגם את מערכת יום הכיפורים בצד מערב כנגד פתח ההיכל, הרי לשיטת הגמרא שם יש רק מקום של אמה אחת שאפשר לעשות בו את המערכה, ומכיוון שעצי המערכה היו בגודל של אמה על אמה, נמצא שאין באותה אמה מקום לשתי מערכות? ה'מקדש דוד' תירץ, שיש לומר שאחת מהמערכות הנ"ל הייתה מזרחית (כלומר פנימית) למערכה האחרת.¹⁷ בתירוץ זה יש דוחק, שכן אם המערכה אינה נמצאת בקצה אלא פנימית יותר, שוב אין היא סמוכה לפנים.

אמנם לשיטת הרמב"ם, שאת הגחלים לקטורת של יום הכיפורים לקחו מהמערכה השנייה, שוב אין כלל קושייה – הגמרא למדה את מיקום המערכה השנייה בכל יום ממיקומה ביום הכיפורים, שאז היה צורך ליטול את הגחלים לקטורת שלפני-ולפנים במקום שהכי סמוך לפתח. מכיוון שזה היה מיקומה של מערכה זו ביום הכיפורים, למדו שגם בכל השנה היה צורך לעשות שם את המערכה השנייה. לעומת זאת, מהמערכה המיוחדת של יום הכיפורים לא לקחו גחלים לצורך הקטורת, לא הרגילה של מזבח הזהב, ולא המיוחדת שלפני-ולפנים. ממילא, את אותה מערכה לא היה צריך לעשות בסמוך לפתח, ואכן הרמב"ם לא הזכיר את מקומה של מערכה זו.

ה. סיכום

מלבד המערכות הרגילות שהיו בכל יום על המזבח, הוסיפו ביום הכיפורים מערכה נוספת. בתוספתא ובירושמי אמרו שתפקידה של המערכה הנוספת היה לקחת ממנה גחלים לצורך הקטורת שהכהן הגדול היה מקטיר ביום הכיפורים בקודש-הקודשים, וכך כתבו רוב הראשונים.

16. אמנם לכאורה הגמרא בזבחים סותרת את מסקנת הגמרא ביומא (מו ע"א), שאין צורך שיהיה מקום לקיחת הגחלים לקטורת שלפני ולפנים מכוון כנגד פתח ההיכל, אך ראה תוספות (שם ד"ה אבל), שאם רוצים לישב את שתי הגמרות יחדיו, יש לומר שמזבחים לומדים שלכתחילה צריך להיות כנגד הפתח, ומיומא לומדים שבדיעבד אין זה מעכב. לעומת זאת, בחידושי הגר"ז (זבחים נח ע"א) כתב שסוגיות אלו חולקות.

17. ראה שם, שהתקשה בשיטת הראב"ד ולפיה היה רק רוחב של אמה אחת בצידי המזבח למקום המערכות, וכל מה שהיה במרכז יותר, היה חלק מהתפוח.

תפקידה של המערכה הנוספת ביום הכיפורים

לעומת זאת, הרמב"ם כתב שתפקיד המערכה היה תוספת אש לצורך נוי. מפשטות דברי הרמב"ם משמע, שלא היה כל שימוש מעשי באש של מערכה זו, ואת הגחלים לקטורת של יום הכיפורים לקח הכהן הגדול מהמערכה השנייה של קטורת, ממנה נטלו את הגחלים לקטורת של מזבח הזהב שהיו מקטירים פעמיים בכל יום.

מצאנו שלושה מקורות לשיטתו של הרמב"ם:

1. הברייתא בתורת-כהנים שהובאה גם בגמרא ביומא, הזכירה את תפקידי כל המערכות ואילו לגבי המערכה של יום הכיפורים סתמה: "ואחת שמוסיפים בו ביום". יש לומר שכמו שתפקידי כל המערכות הוזכרו בברייתא, כך גם תפקידה של מערכת יום הכיפורים הוזכר, כלומר להוות תוספת בלבד וללא שימוש מוגדר.

2. גרסת רוב כתבי היד וחלק מהראשונים בהווה-אמינא של הגמרא ביומא שיקדימו את המערכה השנייה של קטורת למערכה הגדולה, היא שמכניסים מהמערכה השנייה לפני-ולפנים. יש לומר שהרמב"ם גרס כגרסא זו, שהיא מקור מפורש לשיטתו.

3. הגמרא בזבחים למדה שיש צורך שלקחת הגחלים לקטורת, הן לקטורת של כל יום, והן לקטורת של יום הכיפורים, תהיה מהמקום הכי קרוב להיכל, כנגד פתחו. מדברי הגמרא שם מתבאר, שלחלק מהשיטות יש רק מקום מצומצם העונה לקריטריון זה, שאין אפשרות לסדר בו שתי מערכות. מכאן עולה לכאורה, שאת הגחלים לצורך ההקטרות הללו לקחו מאותה מערכה.

אם כנים דברינו, עולה שאין כאן מחלוקת של הרמב"ם כנגד דברי חז"ל שבתוספתא ובירושלמי, אלא מחלוקת קדומה בדברי חז"ל למה שמשה המערכה הנוספת של יום הכיפורים: שיטת התוספתא והירושלמי – ששמשה ללקחת גחלים לצורך הקטורת של קודש-הקודשים, ושיטת הבבלי – ששמשה לתוספת אש על המזבח ללא תפקיד מוגדר. הרמב"ם פסק כבבלי.